

Oponentský posudek doktorské disertační práce

Autor disertační práce: PhDr. Petr Nejedlý

Název disertační práce: Periferní jednotky staročeského lexikálního systému: jednotky ustupující. Praha 2016, 158 str.

Pracoviště: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Školitel: prof. PhDr. Karel Kučera, CSc.

Autorka oponentského

posudku: prof. PhDr. Jana Pleskalová, CSc.

Předložená disertační práce historického lexikologa a lexikografa PhDr. Petra Nejedlého je věnována staročeským lexikálním jednotkám, které ustupují z centra na periferii lexikálního systému, popř. zcela zanikají. Zjišťuje předpoklady takového procesu, popisuje jeho formy a podává přehled jazykových a mimojazykových činitelů, které vycházejí z vývoje lexikální jednotky a její ústup na periferii ovlivňují. Do výzkumu nebyly zahrnuty případy, kdy je ústup nebo zánik lexikální jednotky vyvolán mimosystémovými vnějšími příčinami, které se nezakládají na kontinuálním vývoji lexikálního systému (např. cenzurní a autocenzurní zásahy).

Základní materiálové východisko představuje staročeský lexikální materiál (do r. 1500), v první řadě lexikální sbírky Staročeského slovníku, podle potřeby je též využívána slovní zásoba střední a nové češtiny. Zde je na místě poznamenat, že Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny vznikla pod vedením autora této disertace. Srovnávací slovanský materiál je čerpán většinou z historických slovníků staroslověnštiny a staré ruštiny.

V kapitole Teoretická východiska se autor hlásí ke strukturnímu pojetí lexikálního systému a svá bádání opírá především o stěžejní lexikální díla významných lingvistů, zejména Josefa Filipce, Igora Němce a Vincenta Blanára. Na tomto základě teoreticky vymezuje základní pojmy lexikální systém, lexikální jednotka, lexikální význam, centrum, periferie, charakterizuje vývojové procesy uvnitř slovní zásoby (její obohacení, její redukci, prostou restrukturalizaci systému) a v závěru se zmiňuje o jiných možných teoretických přístupech. Výklad je provázen názornými příklady čerpanými ze všech vývojových etap češtiny. Teoretickou část uzavírá kapitola Dosavadní stav zkoumání, v níž autor výstižně komentuje výsledky diachronního studia slovní zásoby.

Těžiště práce spočívá v dalších kapitolách, v nichž autor nejprve představuje metodologická východiska, charakter materiálové základny a vlastní koncepci výzkumu, poté následuje analýza ustupujících lexikálních jednotek. Při jejich zkoumání uplatňuje – jak už bylo naznačeno výše – strukturní pojetí, systémový přístup a diachronní metodu. Představený postup může být vzorem a inspirací také pro jiné jazykovědné disciplíny zkoumající obdobné jevy a procesy.

Jako zkušený lexikograf si je P. Nejedlý vědom všech úskalí, která s sebou práce s jazykovým materiálem tohoto druhu přináší. V první řadě jde o různou úroveň jednotlivých pramenů: ve staročeském materiálu působí problémy zejména rozdílné zpracování hesel ve staročeských slovnících, neboť tyto diference postihují zvláště sémantickou analýzu. Proto byla pro potřeby disertace řada lexikálních jednotek z hlediska významového revidována. V případě slovní zásoby středněčeské, u lexikálních jednotek doložených jen v některém z dobových slovníků, zase hrozí riziko autorské exkluzivity. Je třeba ocenit, že autor věnoval velkou pozornost tomu, aby byla jeho materiálová základna spolehlivá, protože spolehlivé materiálové východisko je základním předpokladem úspěšnosti každé jazykové analýzy.

Autor je dobře obeznámen se specifiky staročeského lexikálního systému. Při svém zkoumání rozlišuje mezi ustupující stč. lexikální jednotkou, která patrně zaujímala ve své minulosti centrální pozici (o čemž svědčí paralely v starých fázích příbuzných jazyků), a mezi lexikální jednotkou, která byla od svého počátku – s velkou pravděpodobností – periferní.

Hlavním přínosem disertační práce je detailně vypracovaná typologie periferizace lexikálních jednotek, doložená množstvím názorných příkladů. Prostřednictvím typů a subtypů autor zobrazuje procesy, kdy ustupující jednotka a) zcela zaniká, b) zůstává na periférii systému, c) vrací se do centra subsystému. Stejně přínosné je stanovení faktorů, které posun na periférii ovlivňují (tj. jazykové, psychické, mimojazykové, k nimž autor nově přidává faktory mezijazykové). V závěru svého výkladu představuje periferizaci jako důsledek vývojových změn jazykového systému.

V této souvislosti mám několik drobných připomínek:

1. První z nich se týká substantiv typu *zúfalec* 'zoufalý člověk', *vzteklec* 'vzteklý člověk', která autor (formálně) odvozuje od příčestí minulého (s. 33). V historické slootovorbě bývají takové formace považovány za jména nositelů vlastnosti odvozená od deverbálních adjektiv s formantem *-l*, vyjadřujících nejčastěji vlastnost vyplývající z výsledku děje (podobně pro novou češtinu Dokulil in Čechová a kol., *Čeština – řeč a jazyk*, 1996, 104). Tento výklad podporuje fakt, že jména nositelů vlastnosti bývají odvozována především od adjektiv a že sufix

-ec je při jejich tvoření velmi produktivní. Ale připojuje se většinou k základům zakončeným na vokál + konsonant, základy zakončené na dva konsonanty jsou doménou sufixu *-ík* a tato distribuce formantů vázaná hláskoslovně se v slovotvorném vývoji jmen nositelů vlastností prosazuje, srov. např. stč. *zúfalec* – nč. *zoufalec* nebo stč. *vzteklec* – nč. *vzteklík, vzteklivec, vztekloun* vedle řídkého výrazu *vzteklec* (SSJČ, 1989, VII, 435; VIII, 818; podrobněji např. Šlosar in Lamprecht ad., Historická mluvnice češtiny, 1986, 269–270). Činitelská jména se sufixem *-ec* se tvoří od verbálních základů vyjadřujících děje fyzické (*lovec*), v případě, že by jako fundující útvar sloužilo přičestí minulé, není jasné, jakou by měl sufix *-ec* funkci (např. v substantivu *nedbalec*), když by se ve staré češtině připojoval k základu, který má stejnou podobu jako starobylá jména činitelská, charakterizující člověka na základě jeho obvyklé činnosti (stč. *dýmal*, antroponymum *Nedbal*; podrobněji Šlosar in Lamprecht ad., Historická mluvnice češtiny, 1986, 257–259; k situaci v nové češtině viz Dokulil in Čechová a kol. Čeština – řeč a jazyk, 1996, 106–107, staročeský antroponymický materiál uvádí Svoboda, Staročeská osobní jména a naše příjmení, 1964). Slovotvorný typ činitelských jmen se sufixem *-l* (*loudal, kutil*) byl a dodnes je při tvoření apelativ okrajový, významnější postavení měl ve staré a střední češtině jen při tvoření osobních jmen. Z poměrně bohatého antroponymického materiálu vyplývá, že se osobní jména zakončená na *-l* rozpadají do dvou typů: 1. Antroponyma motivovaná určitou obvyklou činností pojmenovávaného jsou odvozována sufixem *-l* od nedokonavých sloves – stč. *Číhal, Mazal*, stč. *dýmal*, nč. *mazal*. 2. Antroponyma motivovaná určitou událostí jsou (patrně) derivována od minulých přičestí dokonavých sloves (o tom svědčí občasné zápisy v úředních písemnostech, např. jedna a táž osoba byla zapsána jako *Jan ztratil kolo* a později jako *Jan Ztratil*). Jde však o problematiku složitou (přičestí minulé, deverbální adjektiva a substantiva s formantem *-l* mají k sobě hodně blízko, viz např. Šlosar in Lamprecht ad., Historická mluvnice češtiny, 1986, 244). – Ovšem formace *samomrlec* (str. 33) do skupiny jmen formálně odvozených od minulého přičestí nepatří.

2. Není jasné, proč autor považuje slovotvorný typ deverbálních adjektiv s nulovým formantem (*nápis*) za aktuálně neproduktivní (s. 43).

3. K útvarům se sufixem *-izna* připojují ještě moravské pomístní jméno *Kratizna*, zvolené podle velikosti (délky) pozemku.

4. Mezi slovanská pojmenování dřevěných nádob (s. 46) nepatří *putna, šál, škopek*.

5. K úvaze o substantivu *zřěšenie* (s. 105) uvedeném v Písni ostrovské připojují ještě čtení J. Vintra (*shřěšenie*) z jeho publikace Ostrovské rukopisy (2014, 103–112), v níž se této skladbě podrobně věnuje.

Závěr: P. Nejedlý si vybral téma aktuální, dodnes systematicky neprozkoumané, a je třeba ocenit a vyzdvihnout, že svůj výzkum založil na bohatém a zároveň spolehlivém jazykovém materiálu. Vycházeje z výsledků dosavadních bádání (včetně vlastních) zobrazil proces ústupu stč. lexikálních jednotek z centra na periferii lexikálního systému v celé jeho šíři a rozmanitosti a podal jeho typologii. Prokázal hluboký vhled do sledované problematiky a velmi dobrou znalost odborné literatury. Práce je přínosná nejen pro historickou lexikologii, ale také jako metodologické východisko pro další díla, která se budou zabývat obdobným tématem. Předložená disertační práce má vysokou úroveň a splňuje všechny požadavky standardně kladené na disertační práci; navrhuji klasifikaci „prospěl“ a doporučuji ji k obhajobě.

Brno 4. května 2016

Prof. PhDr. Jana Pleskalová, CSc.
Ústav českého jazyka
Filozofická fakulta MU
A. Nováka 1, 602 00 Brno